

A tankönyvkiadás és terjesztés átalakulása a rendszerváltás éveiben

© SZÓRÓ Ilona

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., Budapest

szoro.ilona@kello.hu

A tankönyvkérdés kezdettől túllépett az iskola világán, mindig is széleskörű társadalmi érdeklődés kísérte. A tankönyveknek megbízható képet kell tükrözniük az aktuális világról, egyben megfogalmazzák és szakmai, pedagógiai eszközökkel alátámasztják a következő generáció nevelésében legfontosabbnak tartott célokat. Ilyen módon a tankönyvkiadás nemcsak tudományos vagy nevelésügyi kérdés, hanem szélesebb értelemben vett társadalmi, politikai tényező is (Petró, 1984:77).

A tankönyvkiadás és a tankönyvforgalmazás terén a korábbi merev, közvetlen állami irányítás alatt lévő rendszerrel szemben már az 1980-as évektől jelentős átalakulások kezdődtek. Az 1978-tól bevezetésre kerülő, a közoktatás minden intézménytípusára kiterjedő új tanterv jelentős szervezeti, szakmai és pedagógiai változásokra nyújtott lehetőséget. A tantervhez szükséges új tankönyvek elkészítésére a korábbi gyakorlattól eltérően nem a minisztérium felkérése alapján, hanem pályázati úton került sor (Petró, 1981:834).

Az OPI által megrendelt tankönyv megírására az állami Tankönyvkiadó Vállalat nyílt, jelíges pályázatot hirdetett. A szerzők a tanterv, illetve az OPI és a kiadó elvárásait tartalmazó feltételrendszer ismeretében elkészítették a tankönyv pedagógiai koncepcióját és megírták minimum 2 fejezet szövegét. A beérkezett pályázatokat a tankönyvbizottság értékelte. A bizottság tagjai közé tartozott az MTA képviselője, az OPI tantárgygondozója, két tapasztalt gyakorló pedagógus és a kiadó felelős szerkesztője. Az eredmény szavazás útján született. A sikeres pályázóval a kiadó szerződést kötött az új könyv megírására (általában 8 hónapos határidővel). A gyakorló pedagógusok számára, szerződéskötés esetén az iskolaigazgató 3-6 hónapos felmentést adhatott (átlagjövedelemmel) a tanítási kötelezettség alól. A leadott kézirat értékelésére a kiadó felelős szerkesztője több lektort is felkért, köztük tudományos kutatókat és gyakorló pedagógusokat, akik szakmai és módszertani szempontból véleményezték az anyagot. Ez alapján a kiadó és az OPI döntött az esetleges átdolgozás szükségességéről. A kézirat szakmai jóváhagyása az OPI tantárgygondozója által készített javaslat alapján a kiadó igazgatójának hatáskörébe tartozott, aki ezután kezdeményezte a minisztériumban az iskolai használat engedélyezését (Nagy, 1994:520).

A reform keretében 1978 és 1985 között 902 új tankönyv került kiadásra, ebből 474 az általános iskola számára. A Tankönyvkiadó 56 új, kísérleti tankönyvet is megjelentetett és kipróbált az iskolákban. Az elrendelt tananyagcsökkentésnek megfelelően a tankönyvekben tipográfiaiilag is elkülönült a törzs- és a kiegészítő anyag, ami egyben a tanárok oktatási szabadságát is növelte. Új tankönyvcsaládok jelentek meg, a könyvekhez kapcsolódó munkafüzetekkel, feladatlapokkal, szöveggyűjteményekkel, tanári kézikönyvekkel. Szélesebb lehetőség nyílt alternatív módszerek, kísérleti programok bevezetésére (Mészáros, 1989:146-157).

A rendszerváltás előtt 20 nagyobb állami könyvkiadó működött, közülük 5 foglalkozott rendszeresen tankönyvkiadással. A Tankönyvkiadó Vállalat a rendszerváltásig monopolhelyzetben volt a közismereti tankönyvek megjelentetésében, melyekből az általános iskolák, a gimnáziumok, a

szakközépiskolák és szakmunkásképzők, a nemzetiségi iskolák, a gyógypedagógiai iskolák és a felnőttoktatás számára évente mintegy 29–30 millió példány készült. A szakmai tankönyvek összpéldányszáma 1,5–2 millió körül alakult, ezeket területtől függően főként a Közgazdasági és Jogi, a Műszaki, a Mezőgazdasági és a Medicina Kiadó jelentette meg. Tankönyvnek nem minősülő, de a tanítást-tanulást közvetlenül segítő kiadványokat készített az Akadémiai (szótár, kézikönyv, lexikon), a Kartográfiai (térkép) és a Zeneműkiadó (kotta) is. A magyar iskolákban 1983-ban 3270 féle (1127 közismereti és 2143 szakmai) tankönyvet használtak (összehasonlításként, 2000-ben a közoktatási tankönyv-címlista 5151 kiadványt tartalmazott) (Karlovit, 1994:537).

A tankönyvkiadás fokozatosan differenciálódott. A korábbi, osztályonként és tantárgyanként egy könyves rendszert lassan bővülő választék váltotta fel. A társadalmi igény, illetve a pedagógiai fejlesztési törekvések hatására, az OPI részéről már 1981-ben felvetették a párhuzamos (választható) tankönyvek bevezetését. Néhány tantárgyból rövidesen meg is jelentek ilyen kiadványok, például abc-s könyvek, matematika tankönyvek. Egyrészt, maga a Tankönyvkiadó Vállalat jelentetett meg több tárgyból is párhuzamos tananyagokat. Másrészt, különböző kísérleti programok keretében készültek alternatív kiadványok (pl. Zsolnai- vagy Bánáti-féle programok). Az 1980-as évek második felében új szereplők is megjelentek a tankönyvkiadásban. A korábban más jellegű könyvekkel foglalkozó állami kiadók a tankönyvek és egyéb iskolában használt kiadványok felé bővítették a profiljukat. Megjelentek tankönyvként, tansegédletként használt intézményi kiadványok, elsősorban egyetemek és főiskolák részéről, és az évtized végén felbukkant néhány magánvállalkozás is (Karlovit, 1997:77).

Az 1985-ös közoktatási törvény nyomán megszűnt a szakfelügyelet korábbi rendszere és funkciója, jelentősen megnőtt a tanárok szakmai autonómiája, ami utat nyitott a szabad tankönyvhasználat felé is, ahol már volt ilyen kínálat. Az 1988/1989-es tanévben összesen 4201 tankönyv szerepelt a tankönyvlistán. Ebből a Tankönyvkiadó Vállalat jelentetett meg 2257 címet (1296 közismereti, 961 speciális és szakmai kiadvány), ami a tankönyvek 54%-át tette ki. Más kiadók szállítottak 1016 féle szakmai tankönyvet, és az OPI megrendelésére, illetve közvetítésével került az iskolákba további 928 különböző szakmai vagy speciális képzést szolgáló kiadvány (Mészáros, 1989:161).

Az állam tankönyvkiadási és terjesztési monopóliuma már tulajdonképpen a rendszerváltás előtt megszűnt. A politikai fordulat előtt néhány hónappal megjelent, a közoktatás tankönyveinek kiadását szabályozó 28/1989. MM. sz. rendelet jelentős lépést tett a szabad tankönyvpiac felé. Engedélyezték, hogy állampolgári joggal bárki kiadja és forgalmazza tankönyvet, amennyiben a könyv megfelel az érvényben lévő szaktárgyi tantervnek, az adott iskolatípus szakmai elvárásainak és a korosztály életkori sajátosságainak, és mindezek alapján elnyerte a minisztérium jóváhagyását. Ugyanakkor lehetővé vált az is, hogy a hivatalos jóváhagyási eljárásán át nem esett kiadványokat tankönyvként használják az iskolák. A rendelet intézkedett a tankönyvjegyzék évenkénti kiadásáról is (Tót, 1994:588).

A rendszerváltás nyomán a korábban fennálló állami (pártállami) tankönyvellátást, ahol az állam a tankönyvvé minősítés, a kiadás, a terjesztés és a finanszírozás kézben tartásával az egész folyamatot közvetlenül ellenőrizte, nem egy teljesen szabad piaci viszonyok szerint működő rendszer váltotta fel, hanem egy szabályozott (irányított, korlátozott) tankönyvpiac. A kiadók és terjesztők privatizációja, a magáncégek megjelenése, illetve a szabad tankönyvválasztás bevezetése ellenére az oktatási kormányzat és az oktatáspolitikai továbbra is jelentős mértékű befolyást

gyakorolt a tankönyvkiadásra. Az állam a jogi szabályozás, a tankönyv-jóváhagyási procedúra, a kiadóknak nyújtott hitelgarancia és a tankönyv-ártámogatás révén folyamatos ellenőrzést gyakorolt a piaci folyamatok felett, és különböző beavatkozási lehetőségekkel rendelkezett (Fehérvári, 2000:460).

Az állami támogatásnak különösen nagy szerepe volt a szakképzési tankönyvkiadás terén, ahol a viszonylag kis példányszámban készülő könyvek nagy ráfordítással járó különösen precíz kiállítást (ábrák, illusztrációk) igényeltek. Ezen a területen a kormányzat a kiadóknak is jelentős támogatást nyújtott. A felsőoktatásban a hallgatói fejkvóta bevezetése mellett pályázati úton biztosított az állam tankönyv- és jegyzetkiadási támogatást. Az állami szerepvállalás nemcsak a kiadói támogatás és hitelbiztosítás, a tanulók után járó fejkvóta és egyéb juttatások formájában érvényesült, hanem a szakmai koordináció és az információ szolgáltatás révén is (Karlovit, 2001:46-47).

A tankönyvek a társadalmi viszonyok megváltozása és a modern információhordozók gyors elterjedése mellett is megtartották kiemelt szerepüket az iskolai oktatásban. A társadalmi értékrend átalakulása, illetve a gyakran módosuló tantervi előírások és tantárgyi tartalmak körül jelentkező bizonytalanság, valamint a tanárt és diákot egyaránt elárasztó információözön közepette a pedagógusok jelentős része biztos pontként támaszkodott a tankönyvekre. A tanárok többsége a jól ismert, bevált tankönyveket a piaci kínálat dinamikus bővülése ellenére sem szívesen cserélte le. Az 1990-es évek elején központilag elrendelt tankönyvcserén túl, az évtized második felében, miközben évente átlag 20–25%-kal bővült a kínálat, az iskolák által megrendelt tankönyveknek csak 5%-a volt új kiadvány (Gál, 2001:40).

A rendszerváltást követően azonnal nem került sor a teljes magyar tankönyvállomány lecserélésére. Ez az adott körülmények között technikailag is megoldhatatlan lett volna, de szakmai szempontból sem volt rá szükség. Az ekkor használatban lévő tankönyvek nagytöbbsége színvonalas kiadvány volt, melyeket az új viszonyok között is, még évekig lehetett használni. A tankönyvekkel kapcsolatos hatósági és adminisztratív feladatok ellátására 1991-ben a Művelődési és Köznevelési Minisztérium keretében felállították a Tankönyv- és Taneszköz Irodát. Egyúttal elrendelték a használatban lévő összes tankönyv tartalmi felülvizsgálatát (Müller, 2001:47).

Az ellenőrzés során a Tankönyvkiadó Vállalat 1400 forgalomban lévő kiadványa közül csak 116 esetében rendeltek el komolyabb átdolgozást. Az átalakítás mértéke azonban általában itt sem haladta meg a 30%-ot, és a következő évre már el is készült. Természetesen sok tankönyvben akadtak olyan részletek (politikai kifejezések, földrajzi elnevezések, a korábbi viszonyokat idéző példák), melyek megváltoztatásra szorultak, de ezeket a technikai jellegű korrekciókat általában a szerkesztők a következő évi megjelentetés előtt elvégezték (Ábrahám, 1993:74).

A könyvek többségét (legfeljebb kisebb átalakítások után) jóváhagyták, a 20. századot tárgyaló történelemkönyveket, valamint a földrajz és magyar irodalom könyveket viszont sorra kivonták a forgalomból, vagy teljes átdolgozást írtak elő. Az újonnan benyújtott kéziratok elbírálásánál esetenként ismét ideológiai és politikai szempontok érvényesültek. A minisztérium saját megítélése szerint kért fel bírálókat, akik véleményében sajátos értékorientáció, egyoldalú világnézeti elkötelezettség vagy a közéleti rivalizálás tükröződött. A tankönyvvé nyilvánításról, a tankönyvjegyzékre való felvételtől a lektori vélemények alapján a Tankönyv- és Taneszköz Iroda döntött. A támogatások odaítélésében így a bírálók véleménye jelentős szerepet játszott. Előfordult, hogy kiváló szakmai színvonalú munkákat utasítottak el, míg gyengébb szakmai megalapozottságú, de az aktuális kormányzati

felfogáshoz közelebb álló anyagok tankönyvvé nyilvánítását támogatták (Nagy, 1994:529-530).

A tankönyvkínálat gyors bővülését más tényezők is visszafogták. Egy tankönyv elkészítése, a bírálati procedúrán való átesése, az esetlegesen javasolt átalakítások elvégzése, a kiadvány tipográfiai megtervezése, illetve a könyv kipróbálása és a tapasztalatok beépítése viszonylag hosszabb időt vett igénybe. Megkezdődtek ugyan az új nemzeti alaptanterv munkálatai is, de a kialakuló komoly viták miatt lassan haladt a folyamat. A kiadók és a tankönyvírók szerették volna, ha legalább az alapelvek ismeretében foghatnak hozzá az új könyvek elkészítéséhez, ezért kezdetben kivártak. A szerzők abban is reménykedtek, hogy az előzetes ígéreteknek megfelelően hamarosan rendezni fogják a honoráriumok kérdését, és méltányosabb feltételekkel végezhetik majd a munkájukat. Bizonytalan volt a tankönyvpiac legjelentősebb szereplőjének, a Tankönyvkiadó Vállalatnak, mint állami cégnek a jövője is, ezért a vezetés nem szorgalmazta a komolyabb anyagi forrásokat igénylő fejlesztéseket. Végezetül, az iskolák is várták, hogy letisztuljanak az oktatás tartalmi átalakításával kapcsolatos szándékok, és nem sürgették az új tankönyvek bevezetését (Ábrahám, 1993:74).

A helyzet azonban 1991 ősztől fokozatosan megváltozott, az események felgyorsultak. A NAT ugyan nem készült el, de az biztossá vált, hogy csak tantervi kereteket és irányelveket fog tartalmazni, ami széles lehetőséget ad a helyi elképzeléseknek megfelelő tantervek kidolgozására, és hozzá a legmegfelelőbb tankönyvek kiválasztására. Ez fokozta a megrendelői igényt, ami újabb impulzust adott a tankönyvpiacnak, hogy a kiadók mielőbb szélesítsék a kínálatukat. Az új könyvek számának növelését elősegítette, hogy lassan körvonalazódtak az oktatásügy fejlesztésének főbb irányai, ami tervezhetőbbé tette a tankönyvfejlesztés. Ekkorra értek be és kerülhettek ki az iskolákba az előző években megrendelt kéziratok. A tankönyvpiac új viszonyaihoz alkalmazkodva jelentősen bővült az információáramlás, a kiadók sokkal nagyobb figyelmet fordítottak arra, hogy újdonságaikat megismertessék a pedagógus társadalommal (Karlovit, 1997:78; Ábrahám, 1994:6).

Az 1990-es évek elején gyors fejlődésnek indult a tankönyvpiac, ami az évtized második felére már hatalmasra duzzasztotta a tankönyvkínálatot. Míg 1990-ben a 8. évfolyamon tantárgyanként átlagosan 2 különböző tankönyv állt rendelkezésre, addig 1995-ben már 7 könyv, 2000-ben pedig 32 kiadvány közül választhattak a tanárok és a szülők. A tankönyvek iránti igény bizonyos területeken rendkívül gyorsan nőtt. Így volt ez a nyelvkönyvek esetében is. Az orosz nyelv kötelező oktatását 1989-ben megszüntették. Az orosz nyelvvel szembeni ellenérzések, illetve a nyugati nyelvek szélesebb körű használhatósága nyomán ugrásszerűen megnőtt az igény főként az angol, német és francia nyelvkönyvek és tanítási segédanyagok iránt. Az 1990-es évek közepére részben az európai integráció folyamata, részben az Internet térhódítása elsősorban az angol nyelv szerepét értékelte fel. Ezek a hatások a nyelvkönyvekkel jelentkező kiadóknak jó lehetőséget biztosítottak a tankönyvpiacra (Gál, 2001:42; Fehérvári, 2000:466).

A tankönyvkiadás állami támogatásáról és a terjesztésről szóló 1991 augusztusában kiadott (2004/1991. sz.) kormányhatározat 1992 januárjától szabadárassá tette a tankönyveket. A rendelet értelmében átalakult az állami támogatás rendszere. A korábban a kiadóknak biztosított állami dotáció helyett, a fogyasztó, az iskola kapta meg a támogatást fejkvóta formájában. Ezzel megnőtt a fogyasztó szerepe a tankönyvkiadás folyamatában. A kiadónak ezt követően a

minisztériumi elvárások mellett nagyobb figyelmet kellett fordítani a felhasználók megnyerésére is (Szebenyi, 2001:14-15).

Változás következett be tankönyvgyártás finanszírozása terén is. A kiadók állami garanciavállalással hitelt vehettek fel a kiadványaik előállításához, amit az iskoláknak való leszállítás után törleszthettek. Ezzel a nagyobb forgótőkével nem rendelkező könyves vállalkozások is be tudtak kapcsolódni a tankönyvkiadásba. Az állam fejkvóta alapján támogatást nyújtott a diákoknak (az iskolán keresztül), fedezte a könyvek árának átlag 40%-át, míg a maradék 60% a szülőket terhelte. Az állami pénzügyi támogatás azonban csak a minisztériumi tankönyvlistán szereplő kiadványokra vonatkozott. Az új közoktatási törvény ugyan lehetővé tette más kiadványok tankönyvként való használatát is, azok azonban nem számíthattak az állami támogatásra (Nagy, 1994:533).

A tankönyvek árát 1992-ig tulajdonképpen a térítési díjak határozták meg, ami egyre nagyobb állami tehervállalást tett szükségessé. Az 1992-ben bevezetett szabadáras rendszer ugrásszerű áremelkedéshez vezetett. A kiadók térítési költségei 1990 és 1994 között 650%-kal nőttek, a könyvek nettó ára pedig 400%-kal emelkedett. A fogyasztói ár 1991-ben 85%-kal, 1993-ban 50%-kal lett magasabb. Az állami fejkvóta változása miatt a családok korábbi 33%-os hozzájárulása 60%-ra nőtt. Ez rászorultság függvényében átlag 10-kal csökkenthető volt, de a munkaerőpiaci problémák és a reálkeresetek kedvezőtlen alakulása miatt sok diáknak így is komoly gondot jelentett. A nehézségeket nem tette könnyebbé az a tény, hogy a hazai tankönyvárak nemcsak a nyugat-európai átlaghoz viszonyítva, hanem a szomszédos országokkal való összehasonlításban is lényegesen alacsonyabbak voltak (Müller, 2001:48-49).

Az állami tankönyvtámogatási rendszerrel kapcsolatban több probléma is jelentkezett. A minisztérium, ugyan fejkvóta alapján, de egy összegben utalta át az iskoláknak a pénzt. A szociális alapon történő differenciálás így az iskolákra maradt. Ez egyrészt a tantestületnek nehezen megoldható pluszfeladatot jelentett, másrészt az intézmények tanulói jelentősen eltérő társadalmi helyezte miatt egy-egy rászoruló diákra az iskola adottságaitól függően az egyik helyen kevesebb, másutt több támogatás jutott. Ez automatikusan felvetette annak igényét, hogy az állami fejkvótát és a szociális tankönyvtámogatást szét kellene választani és az utóbbit más formában biztosítani (Györgyi, 1994:552).

Az iskolák tankönyvrendelése, általában a szakmai munkaközösség döntése alapján az év elején (legkésőbb február közepéig) futottak be a kiadókhöz. A hivatalos (az iskolai igazgatója által aláírt) megrendelés garanciát jelentett a kiadványok átvételére is. A kiadók a beérkező igények alapján intézkedtek a könyvek, tansegédletek legyártásáról, melyhez szükség esetén állami garanciavállalással, az előző évi forgalmuk 50–60%-áig terjedő mértékű hitelt vehettek fel. Az iskolákba kiszállított tankönyvek árával, a szülői befizetések és a különböző (állami, önkormányzati, szociális) támogatások beérkezése után a helyi tankönyvfelelősök számolnak el a kiadóknak. Mivel a szülők kötelesek voltak megvenni a tankönyvet, a kiadók biztos bevételre számíthattak, amelyből fedezni tudták a költségeiket, illetve finanszírozták a következő évi fejlesztéseket (Gál, 2001:43).

A tankönyvpiac gyors, látványos bővülése azonban számos gondot is felvetett. A kiadók nagyobb saját forgótőke híján az iskolák konkrét rendelkezéseire vártak, és inkább alultervezték a példányszámot, mintsem, hogy a hitel-visszafizetés és a jelentős kamatszolgálat mellett nagyobb raktárkészletet halmozzanak fel. Az iskolák viszont nem rendelkeztek a szükséges pénzzel, az a szülők befizetéseiből és az

állami támogatásból folyt be, de ennek mértéke előre pontosan kiszámíthatatlan volt. Ezért az iskolák is csak a minimálisan elegendő mennyiséget rendelték meg a kiadóktól (Karlovitz, 2001:154).

A jelentkező problémák ellenére az átalakuló tankönyvpiac egyre vonzóbbá tűnt az új vállalkozások számára. A fokozatos tankönyvcseré hosszabb távon is teret biztosított az új kiadók bekapcsolódására. A könyvárak gyors emelkedése, ugyanakkor a reáljövedelmek általános csökkenése hatására a könyvpiacra csökkent a fizetőképes kereslet, a tankönyv viszont a tanulók állami támogatása révén kiszámíthatóbb lehetőségeket, szerényebb (átlag 10–15%-os), de biztosabb bevételt kínált. Ennek hatására folyamatosan érintett kiadók száma, 1992-ben 40 kiadó, 1993-ban 63 kiadó foglalkozott tankönyvek kiadásával – 2000-ben pedig a hivatalos tankönyvjegyzék már 183 kiadó kiadványait tartalmazta (Györgyi, 1994:547).

A tankönyvpiac szereplőinek egyik csoportját a már hosszabb ideje állami vállalkozásként működő, majd privatizálásra kerülő kiadók képezték, melyek eredetileg is foglalkoztak tankönyvkiadással (Tankönyvkiadó, Műszaki), vagy a rendszerváltás után bővítették a profiljukat ebben az irányban. A másik csoportba az oktatási, művelődési és tudományos intézmények, illetve az egyházak tartoztak, melyek nagy számban kapcsolódtak be a könyvkiadásba, ezen belül a tankönyvkiadásba is (ELTE Eötvös, Oktatáskutató, Szent István Társulat). Megjelentek a nagyobb külföldi kiadók is (Oxford UP, Longman, Heinemann), melyek főként a nyelvkönyvek és szótárak területén játszottak jelentős szerepet. Ehhez társult még a rendszerváltás nyomán alakult privát üzleti kiadók nagy csoportja, amely igen változatos képet mutatott. Voltak benne a tankönyvpiacra gyorsan terjeszkedő nagyobb könyves cégek (Apáczai, Mozaik), de voltak alig néhány kiadvánnyal jelentkező kisebb műhelyek, magánvállalkozások is (Karlovitz, 1997:83).

Fokozatosan átalakult a terjesztés rendszere is. Korábban két nagy állami vállalat látta el ezt a feladatot, Budapesten az ÁKV, vidéken a Művelt Nép. Ezek 1991-es felszámolása után a Tankönyvkiadó a minisztériummal közösen pályázatot írt ki a tankönyvterjesztésre, amelyet 5 regionális PIÉRT vállalat nyert el. A Budapest, Miskolc, Szeged, Pécs és Győr központtal működő cégek lefedték az egész ország területét. Néhány más kiadó is (pl. a Műszaki) szerződést kötött velük, a többi, általában kisebb kiadó pedig postai úton továbbította a megrendelt könyveket az iskoláknak. A budapesti terjesztő vállalat 1993-ban szétvált, egy fővárosi és egy Pest megyei cégre, Szegeden és Győrben pedig új regionális terjesztő vette át a tankönyvforgalmazást. A szakképzés szakmai könyveinek terjesztéséről az újonnan felállított Nemzeti Szakképzési Intézet gondoskodott. Ennek tankönyvforgalmazó részlege, 1994-től önálló, érdekeltségi alapon működő tankönyvterjesztő Irodává alakult (Ábrahám, 1993:75; Tót, 1994:590).

A közoktatásról szóló 1993: LXXIX. törvény, és az ezt kiegészítő I./1994. (II. 3.) számú, a tankönyvjóváhagyásról és a tankönyvtámogatásról hozott kormányrendelet nyomán a tankönyvek minősítésében egyre inkább a szakmai szempontok kerültek előtérbe. A tankönyvvé nyilvánítást, a tankönyvjegyzékben való szerepeltetést és a tankönyvtámogatás tartalmi és technikai feltételeit továbbra is a minisztérium szabta meg, de a folyamatban nagyobb szerep jutott a szakmai fórumoknak. Az MKM keretein belül 1993-ban felállították a Tanterv, Tankönyv és Taneszköz Tanácsot, amely átvette a tankönyvvé nyilvánítási procedúra intézését. A tanács tagjai egyetemi oktatók és gyakorló pedagógusok voltak. Az elfogulatlan, tudományosan megalapozott értékelés biztosítása érdekében 73 szakmai szervezettől kértek javaslatot megfelelő felkészültségű bírálókra, akikből egy 300 fős listát állítottak

össze. A későbbiekben közülük kérték fel a kéziratokat véleményező lektorokat, és ez alapján született javaslat az anyagok elfogadására vagy átdolgozására (Nagy, 1994:522; Szabenyi, 2001:20).

A döntéselőkészítő fórumok közé tartozott az újjászervezett Országos Köznevelési Tanács Tankönyv és Taneszköz Bizottsága, amely a MKM Tankönyv és Taneszköz Irodája közreműködésével vett részt a folyamatban. Az Irodához jóváhagyásra benyújtott valamennyi kéziratot megvitatta, és javaslatot tett a miniszternek az elfogadásukra vonatkozóan. A szakképzés tankönyvei esetében hasonló feladatot látott el a Szakképzési Tankönyv és Taneszköz Tanács, amely Nemzeti Szakképzési Intézet Titkársága adminisztratív részvételével intézte a szakmai könyvek véleményezését. Tevékenysége a Munkaügyi Minisztérium hatáskörébe tartozó szakmák könyveire terjedt ki. Az agrártárca és a Népjóléti Minisztérium szintén rendelkezett saját szakmai oktatási intézettel és tankönyvbizottsággal, melyek a miniszteri jóváhagyás előkészítését végezték. A nemzetiségi tankönyveket az Országos Kisebbségi Bizottság véleményezte (Karlovtz, 2000:483).

A minisztériumi tankönyvjegyzék a tankönyvpiac fontos szabályozójává vált. A tankönyvkiadás és tankönyvválasztás elvileg szabad volt, a jegyzékben való szereplés azonban alapfeltételt jelentett az állami támogatáshoz. A jegyzék, a felhasználók számára minőségi garanciát biztosított a megfelelő szakmai színvonal, és a különböző iskolai szintekkel kapcsolatban támasztott szaktárgyi és pedagógiai követelmények teljesítése tekintetben. Technikai oldalról a jegyzék fontos információforrásként szolgált. A minisztérium által az év elején kiadott listák alapján keresték meg az iskolák a kiadókat a megrendeléseikkel (Müller, 2001:48).

A tankönyvválasztást a közoktatási törvény teljesen felszabadította, ami a szakmai munka széles lehetőségei mellett bizonyos anomáliákhoz is vezetett. Előfordult, hogy egy iskolán belül több különböző könyvet, tansegédleteket használtak az egyes pedagógusok. Ez az egyik oldalon élesedő piaci versenyhez és túlkínálathoz vezetett, a másik oldalon viszont nehéz tervezhetőséget, és ebből adódó hiányokat okozott, ugyanakkor problémássá tette a iskolai minőségbiztosítást is. A közoktatási törvény 1996-os módosítása a szakmai koordináció erősítése érdekében ezért úgy rendelkezett, hogy a tanárok a helyi tantervhez alkalmazkodva, a szakmai munkaközösség véleményét figyelembe véve választhatnak tankönyvet (Müller, 2001:48).

A szakképzés tankönyvellátása több tekintetben is eltért az általános iskolai vagy gimnáziumi tankönyvkiadástól. A szakképzésben 1993-ban 528 szakon mintegy 430 000 diák tanult. Számukra közel 3325 különböző szakmai tankönyvet biztosítottak a kiadók, 2 374 000 példányban. A munkaügyi és a földművelésügyi tárca alá tartozó szakmák esetében a könyvenkénti átlagos példányszám nem érte el az 1000 db-ot, a népjóléti tárca illetékességi körébe tartozó szakmánál ez átlag 3-4000 példány körül alakult. A szakképzés egyes területei már a rendszerváltás előtt is egymástól különállóan az érintett szaktárcák illetékességi körébe tartoztak, és ez a rendszer megmaradt a rendszerváltás után is. Minden szakterületen önálló tankönyvek készültek, nemcsak a speciális, de az általános és alapozó tárgyakból is. Ezek bizonyos mértékig eltértek egymástól, de szakmai vagy pedagógiai vonatkozásban nem tartalmaztak koncepcionális különbségeket, tehát választható jellegűnek készültek. Így a szakképzés területén jóval nagyobb a tankönyvek száma, a jelentősen kisebb példányszám ellenére, mint a közismereti tárgyak esetében. A Munkaügyi Minisztérium adatai szerint 1990-ben fizikai kémia tankönyvből 12, géptani ismertekből 23 különböző kiadványt használtak a szakképzésben (Tót, 1994:579-581).

A hivatalos tankönyvlistán 1994-ben az általános iskola vonatkozásában 66, a középiskola esetében 47 kiadó könyvei sorakoztak. Közismereti tankönyvek kiadásával 1996/1997-ben 128 kiadó foglalkozott, melyek 2700 jóváhagyott tankönyvet, 600 nemzetiségi tankönyvet és egyéb tankönyvhöz kapcsolódó kiadványt jelentettek meg. A könyvek jóváhagyása, támogatásában részesítése az MKM hatáskörébe tartozott. A szakképzés területén csak mintegy 25–30 kiadó működött, ezek adtak ki 3000 különböző szakmai tankönyvet és tansegédletet. Ezek felügyeletét (jóváhagyását) a munkaügyi, a mezőgazdasági és a népjóléti tárca látta el. A felsőoktatásban mintegy 100 kiadó 7600 tankönyvét és jegyzetét használták. Az előző kategóriákba be nem sorolható egyéb oktatási kiadványok megjelentetésében 220 kiadó vett részt, melyek kb. 3000 különböző kiadvánnyal jelentkeztek. Az átfedéseket figyelembe véve, 250 körül mozgott a tankönyvkiadásban érintett kiadók száma (a Magyarországon működő mintegy 2500 könyvkiadóból). Ezek 16–17 000 féle jegyzékbe foglalt tankönyvvel és különböző tansegédlettel jelentek meg a piacon (Karlovitz, 1997:879-880).

Az 1990-es évek közepén a tankönyvpiacra mintegy 20 vállalkozás játszott jelentősebb szerepet, ezek közül is 4 nagyobb műhely emelkedett ki. A Tankönyvkiadó Vállalat a korábbi monopol helyzete megszűnte után is megőrizte vezető szerepét, neve közben Nemzeti Tankönyvkiadó Rt.-re változott. Mellette az Apáczai Kiadó, a Mozaik Kiadó és a Műszaki Kiadó volt a legerőteljesebb szereplője a tankönyvpiacnak. Egy 1998-as minisztériumi összesítés szerint az iskolák által megrendelt összes könyv 38%-a a Tankönyvkiadó, 22%-a az Apáczai Kiadó terméke volt, a Mozaik és a Műszaki Kiadó 9-9%-kal részesedett. Ez a 4 kiemelt kiadó esetében összesen 78%-ot jelentett, míg a maradék 22%-on 164 további kiadó osztozott.

A Nemzeti Tankönyvkiadó központi szerepe tehát megmaradt. Felhalmozott tapasztalata, kiváló szakembergárdát tömörítő műhelyei révén jelentős piaci részesedést tudott megőrizni. Kiadványai továbbra is egyfajta minőségi garanciát jelentettek az iskolák számára. Rajta kívül csak néhány nagyobb kiadó tudott több tagból álló könyvsorozatot megjelentetni, a kisebb kiadók általában csak egy-egy kiadvánnyal vették ki a részük a tankönyvkínálatból. A korábbi kivételes helyzetéből adódóan szinte minden iskolatípusban, évfolyamon és tantárgyból kínált közismereti tankönyveket, így a piacon támadó esetleges hiányt azonnal be tudta tölteni. Széles kínálatával és a példányszámokon belüli nagy részesedésével egyfajta ármoderáló feladatot látott el, megakadályozva a fogyasztói árak teljes elszabadulását (Györgyi, 1994:548; Bakos, 2000).

A tankönyvkiadás terén nagyobb szerepet játszó 15–20 kiadót nemcsak a megjelentetett címek és a leszállított példányszám nagysága emelte ki a többi piaci szereplő közül, hanem az iskolák megítélése is, az ismertségük és kedveltségük. Az erre vonatkozó felmérések szerint 1993-ban a legismertebb a Nemzeti Tankönyvkiadó volt. Mellette 7 kiadó rendelkezett 75% feletti ismertséggel és 7 kiadó 50% felettil. Az iskolák 82%-nak volt különösen kedvelt kiadója melyek között 27 kiadó neve szerepelt (Karlovitz, 1997:91-92).

A tankönyvterjesztésbe és egyben információs szolgáltatásba a könyvesbolthálózat is bekapcsolódott. A Budapesten és a nagyobb vidéki városokban egyes kiadók, illetve tankönyvterjesztéssel foglalkozó vállalkozások egy-egy könyvesboltban tankönyvbázis hoztak létre, ahol a kiadványaikat folyamatosan meg lehetett találni. A Könyvtárellátó Vállalat Kódex Könyvesboltjában, 1996-ban Tankönyvcentrum alakult, amely számos kiadó termékét forgalmazta, így egész évben széles választékot kínált.

A tankönyvkiadás és forgalmazás szereplői a rendszerváltást követően szakmai testületeket hoztak létre. Már 1991 októberében megalakult Tankönyvkiadók Országos Szövetsége (TANOSZ), és hamarosan létrejött a Tankönyves Vállalkozók Országos Testülete (TVOT) is. A TANOSZ-nak 1992-ben 20 kiadó, 1997-ben már 220 kiadó és számos magánszemély tankönyvíró, pedagógus volt a tagja. A szervezet tevékenysége arra irányult, hogy összefogja a tankönyvpiac különböző, esetenként ellenérdekű és konfliktusban álló szereplőit. Információt szolgáltatott, szakmai konferenciákat, kiállításokat és vásárokat szervezett. Kontrollvizsgálatokat végzett a tankönyvek fogadtatásával, használhatóságával kapcsolatban. Összefogta a taneszköz bemutatóhelyek tevékenységét: 1994-ben már 21 ilyen működött az országban, többségükben a megyei pedagógiai intézetekben, illetve az egyetemeken és főiskolákon (Karlovitz, 1997:91-92).

A tankönyvkiadás és terjesztés átalakulása egy már korábban elkezdődött lassú evolúciós folyamat felgyorsulását és kiteljesedését jelentette a rendszerváltás időszakában. Egyszerre volt jelen benne az állandóság, illetve a dinamikus változás, a tradíció és tapasztalat, illetve a vállalkozó szellem és a kreatív újítás.

Irodalomjegyzék

- ÁBRAHÁM István (1993): Rendszerváltás – megújuló tankönyvek. *Kapu*, 6 (10-12), 74-75.
- ÁBRAHÁM István (1994): Változó tankönyvvilág. *Köznevelés*, 50 (18), 6.
- BAKOS István (2000): Bemutatjuk a nemzeti tankönyvkiadót. *Könyv és Nevelés*, 2 (3), 55-66
- FEHÉRVÁRI Anikó (2000): Tankönyvrendelés. *Educatio*, 9 (3), 460-473.
- GÁL Ferenc (2001): Tankönyvekről, tankönyvpiacról. *Új Pedagógiai Szemle*, 51 (1), 40-46.
- GYÖRGYI Zoltán (1994): Tankönyvpiac. Érvényesítheti-e a fogyasztó az érdekeit? *Educatio*, 3 (4), 547-552.
- KARLOVITZ János (1994): Magyar tankönyvvilág. *Educatio*, 3 (4), 535-546.
- KARLOVITZ János (1997): A tankönyvpiac színe és fonákja. *Szakképzési Szemle*, 13 (4), 77-94.
- KARLOVITZ János (2000): Illetéktelen beavatkozás vagy szükséges segítség? *Educatio*, 9 (3), 474-485.
- KARLOVITZ János (2001): *Tankönyv – elmélet és gyakorlat*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- MÉSZÁROS István (1989): *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- MÜLLER András (2001): A tankönyvpiac alakulásának főbb tendenciái. *Új Pedagógiai Szemle*, 51 (1), 47-56.
- NAGY Péter Tibor (1994): Tankönyvpolitika a kilencvenes években. *Educatio*, 3 (4), 519-534.
- PETRÓ András (1981): Sok úr szolgálja a Tankönyvkiadó. *Pedagógiai Szemle*, 31 (9), 833-837.
- PETRÓ András (1984): Hol tart a magyar tankönyvkiadás? *Társadalmi Szemle*, 39 (9), 77-82.
- SZEBENYI Péter (2001): A történelemtankönyvekre ható tényezők történeti változásai. *Iskolakultúra*, 11 (9), 13-21.
- TÓT Éva (1994): A szakképzés tankönyvhelyzete. *Educatio*, 3 (4), 579-598.